

גילויי המשל בהמאסף

מאת משה פלאי

על המשל

האמת מדי היותה ערומה / דורש אין לה והיא מתנכרה / על כן איפוא זאת עשה הערימה / ותחת מסווה משל הסתתרה: / תפיח רוח חיים בהאדמה / תשים פה לאש רוח ומים / גם רמש גם חיה ובהמה / ציפור כנף ועוף השמיים".
(יהודה ליב בן-זאב, בית הספר (וינה, תקע"א), 187. המשל מעובד מגרמנית)

במשל זה ביטא יהודה ליב בן-זאב, ממשל המשלים בראשית ההשכלה העברית ומסופרי המאסף, מושג יסוד אחד בתפיסת המשל המשכילי – בדבר האמת המצוייה בתשתית המשל. בתפיסתו זו שיקף הסופר העברי מושג חשוב באסתטיקה של המשל שהיה רווח בספרות הגרמנית והאירופית במאה הי"ח. משל זה מהווה, איפוא, בעצמו משל למערכת מעניינת של יחסים וזיקות בין המשל האירופי והמשל העברי המשכילי.¹ תופעה זו של המשל בהמאסף ובספרות ההשכלה בכללה הוזכרה בתולדות הספרות העברית, וגילויי המשל אינם בגדר חידוש. עם זאת, רוב הדיונים מתייחסים למשל, בדרך כלל, כאל תופעה ספרותית שולית, ואינם עוסקים בתפיסת המשל בספרות ההשכלה בזמנה ובעובדה, שהמשל נתפס במאה הי"ח כז'אנר ייחודי בפני עצמו, סוגה שוות-ערך לסוגות ספרותיות ירציניות אחרות.

בין היסטוריוני הספרות והמבקרים היה זה פ. לחובר שציון, כי המשל המשכילי שימש תחליף לסאטירה.² שינאסרה' לשימוש, כפי שהכול יודעים, וחוזרים ומטעימים, על-ידי נפתלי הרץ ויזל, בהוראותיו לעורכי המאסף.³ אך בדיקה של ממש אם אכן נתקבלו הצעותיו של ויזל לא נעשתה, וכן לא נבדק אם אכן

תפקד המשל במקום הסאטירה, בהמאסף ובכתבי המשכילים. בין המבקרים האחרים שדנו בנושא המשל בסיפריהם היו י. קלוזנר, ח.נ. שפירא, ש. הלקין, א. שאגן וש. ורסס. כן הזכירו את המשל י. פרידלנדר, עוזי שביט, זהר שביט וצ. צמרון.

◆◆◆

בדיקת הז'אנר של המשל תפתח לפנינו פתח להבנת ההשכלה כתופעה ספרותית על רקע זמנה, וגם תאיר את נושא זיקתה אל הספרות האירופית. עיון זה בסוגה של המשל הינו חלק מדיון מקיף בז'אנרים של ההשכלה העברית. במאמר זה אתמקד תחילה במיפוי התופעה של המשל בעשרת כרכיו של המאסף ותיאורה, ובניסיון משכילי להגדרת המשל. כמו-כן אבחן כמה מתכונותיו הספרותיות של המשל בשימושו העבריים. אך לא אכלול את משל החוכמה או המכתם, שגם הם רווחו בהמאסף.

◆◆◆

מידת הפופולאריות של המשל בספרות האירופאית במאה הי"ח היתה ללא תקדים, כפי שמציינים חוקרי המשל.⁴ ספרות ההשכלה העברית נדרשה אף היא לסוגה זו, אף כי לא באותה מידה. בחירת המשל תאמה את הטעם הספרותי של ספרות המאה הי"ח ומטרותיה הדידאקטיות, בהיותה שילוב נאות של ספרות מרתקת ומושכת ולקח מוסרי.⁵ המשל התאים למודעות החברתית המפותחת של ההשכלה ולעניין הגובר בחינוך ובתפקידו להשפיע על שינוי פני החברה. חינוך מוסרי נחשב לעיקר החינוך.⁶ המוסר והתועלתנות הוכרו כמטרותיה המיידיות של הספרות הטובה, והמשל במגמתו הטיבעית ללמד לקח התאים לכך במיוחד. הוטעם, כי אחת מתכונותיו של המשל היא הקניית "לקח מתקבל על הדעת", כקביעתו של כריסטיאן גלרט, הממשל והאסתטיקן הגרמני, שמשליו חובאו בהמאסף ושמו מוזכר כבר-סמכא בספרות.⁷

טובי הסופרים האירופאיים שלחו ידם במשל. לא זו בלבד. אלא שממשלי המשלים האירופאיים, כגיון דריידן, גיון גיי, ויליאם ראסל, רוברט דודסלי, גוטהולד אפרים לסינג, כריסטיאן גלרט, ועוד, דנו בפואטיקה של הז'אנר.

ממשלי המשלים הגרמניים, כהאדורן, גוטשד וגלרט, הלכו בעקבות לה-פונטיין הצרפתי, שהשפעתו היתה רבה גם בגרמניה במחציתה הראשונה של המאה הי"ח. גם לסינג נטה בתחילה לכיוון המשל הלה-פונטייני, שהיה פיוטי ומקושט, ואף קיבל את משליו של גלרט, שקדם לו ושנחשב כאחד מקובעי הטעם הטוב בספרות. אך לסינג שינה את טעמו בשנת 1759 בדורשו "לשוב אל איזופ". דרישה זו שינתה את פני ספרות המשל באותה מאה, בהציבה לפניו אסתטיקה שונה ומטרות שונות. לסינג חטיף לפשטות המשל, קיצור היריעה, היישרת המסר או

- 1 ראה לדוגמה את עמדתו של גלרט בספרו על המשל.
- 2 פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל-אביב, תשכ"ג), 79: "הוא היה להם גם במקום סטירה".
- 3 נחל בשור, כרוך עם המאסף, א', תקמ"ד.
- 4 Thomas Noel, *Theories of the Fable in the Eighteenth Century*, (New York, 1875), Ch. I, pp. 149-151; Karl Emmerich, *Der Wolf und das Pferd* (Berlin, 1960), s. 5.
- 5 נואל, תיאוריות המשל (אנגלית; וכן יצויין להלן), 151.
- 6 נואל, תיאוריות המשל, 6.
- 7 עיין נואל, תיאוריות המשל, 10, וראה גלרט: Christian F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabel*, s. 37 וראה להלן על אזכורו בהמאסף.

מוסר-החשכל, והסרת הקישוטים הפיזיים, כחרוז והלשון הפיגורטיבית. במקום השירה באה הפרוזה אל משליו של לסינג, והמטרה היתה סאטירית או פולמוסית, כשהיא מדגישה עיקרון מוסרי כלקח. הממשלים חסידי האסכולות השונות הדגישו בכתביהם את הלקח המוסרי, או הכללי, המדריך ומלמד, או מהנה ומבדר, היסוד האליגורי או היעדרו; וכן את הקיצור, הפשטות, יסוד האמת, ואחדות המבנה – כיסוד מוסד של הפואטיקה של המשל. אך משהגיעו לכתבת משלים בעצמם, לא תמיד עמדו בדרישות הפואטיקה שתבעו מאחרים. יקשה לעקוב אחר מקורות ההשפעה וההשראה של הסופרים הנזכרים על סופרי ההשכלה העברית. אלינכון היו כמה מקורות השפעה. מכל מקום, יש באפשרותנו לעקוב במידה כלשהי אחר יחס עורכי הירחון כלפי המשל וכלפי סופרי המשל הלוועזיים, כפי שבא לידי ביטוי בכמה הזדמנויות. שמותיהם של כמה מן הסופרים האלה מוזכרים במאמר ביקורת שנדפס בתקמ"ט, כדוגמה לסופרים שאותם יש לחקות ומהם יש ללמוד. ביניהם הוזכרו: גלרט, ראבנר, האגדורן, לסינג, וילאנד, קלייסט, ראמלר, ועוד.⁸ אך אזכור זה של סופרים אחדים, שעמדתם בדבר המשל היתה שונה אלה מאלה, אינו מלמד לאן נוטה רוח המשל העברי...

המודעות לטוהה של המשל האירופאי, ניכרת מפרסום משלים מעובדים ומתורגמים מגרמנית, אנגלית או צרפתית בין המשלים שנדפסו בהמאסף. בהדפיסם משלים מתורגמים ציינו העורכים בריש גלי: "משל נעתק מלשון אשכנז", ובהערות שוליים הם מביאים בגרמנית את שם המחבר המקורי ולרוב גם את מקור היצירה.⁹ בין המשלים היו שישה שזוהו על ידי עורכי המאסף כמתורגמים מגרמנית ומאנגלית, שמחבריהם היו גלרט, גסנר, לסינגר, וראמלר הגרמנים, וגיון גיי האנגלי.

חשיבות הזיאנר של המשל בעיני עורכי המאסף ניכרת מדרך טיפולם בנושא. העורכים מודעים לזיאנר ולמקומו בספרות, וחדשים ספורים לאחר הופעת הגיליון הראשון של הירחון, בגיליון אדר, תקמ"ד, הם מקדישים מאמר-מבוא לזיאנר זה, מאת י. ל, הוא יואל בריי"ל, בשם 'משלי מוסרי'. מונח זה הוא כנראה תרגום משפות אירופאיות, כגון Moralischen Fabeln בגרמנית, Moral Fable באנגלית, או Fables Morales בצרפתית, כפי שהופיעו בכותרות סיפרי משלים בלועזית. ככל הידוע לי, המונח 'משלי מוסרי' אינו מופיע במקורות העבריים, והוא מופיע כנראה לראשונה בתקופה החדשה.¹⁰ מאמרו של בריי"ל מהווה פתיחה לסדרת המשלים.

בריי"ל מציין בהערות-שוליים, כי אין בכוונתו במאמר זה לדון בפואטיקה של המשל ('יואני לא באתי לבאר כל עניין המשל ע"ד חכמת מלאכת היופי (עסטטיק)"), אף כי מהערותיו ניכר שהנושא קרוב לליבו.¹¹ הצד האסתטי של המשל טופל על ידי בריי"ל בהקדמה לזמירות ישראל, שבו דן בתיאוריה של המשל, סוגיו והגדרתו.¹²

תכונה מרכזית אחת של המשל מודגשת כאן על-ידי בריי"ל והיא כוח השפעתו של המשל כיצירה ספרותית הפועלת על נפש האדם ועל נפש הקורא, ותועלת המשל "בדרכי המוסר והישרת מדינת הנפשי" (המאסף, א', תקמ"ד פ"ט). שימושו של המשל הועד לתיקון האדם – מטרה שעמדה לנגד עיניה של ספרות ההשכלה. בריי"ל מטעים, כי ייחודו של המשל נובע מתכונתו לאחד את ההפשטה וההכללה השכליות עם הניסיון הפרטי הריגשי והחושני לכלל מוסר-השכל המתקבל בנקל על-ידי השומע. התוצאה היא סיפור פרטי – שיש בו הכללה. שילוב זה קרוב לשומע ונוגע בו עצמו מבלי שיהיה בו כדי לאיים עליו ועל אישיותו, מה שיכול היה לגרום לדחיית לימוד הלקח של המשל. השימוש בבעלי חיים מרחיק עוד יותר את השומע מן המאורע, ומכיוון שאינו נוגע בדבר, הריחו נוטה יותר לקבלו.¹³

הניסיון לבדוק את מקורות ההשפעה המישליים על בריי"ל, יביא אותנו למסקנה, כי הם נראים אקלקטיים. לדוגמה: בנושא השפעת המשל על נפש הקורא, הוא הולך כנראה בעקבות גלרט במאמרו על הפואטיקה של המשל.¹⁴ אך בסיווג המשל בזמירות ישראל נסמך בריי"ל ככל הנראה על לסינג, והוא נדרש למונחים, כגון 'משל מורכב', על-פי חלוקתו של לסינג.¹⁵ עם זאת, מצטט בריי"ל גם את הרדר על המשל התנייכי.¹⁶ התפיסה שמטרתה הספרותית של הספרות היפה היא לשמש מכשיר להורות ולחנך ובעיקר להקנות לקורא העברי דרכי מוסר ולשפר את נימוסיו, היתה מקובלת בספרות ההשכלה. וכך ניגשו העורכים להציע את המשל כאחד הכלים הספרותיים-החינוכיים להגשים את האידיאלוגיה של ההשכלה העברית.

למפוי המשלים שנדפסו בהמאסף נעזרתי באינדקס נושאים ומחברים מוער וממוחשב של המאסף, שעליו אני שוקד זה שנים אחדות, ושבימים אלה מסתיימת הכנתו. ממויינים באינדקס זה בקטיגוריה של 'המשל' – 47 משלים, המופיעים בעשרת הכרכים של המאסף, וכן רשומים בו כמה נסיונות להגדרת המשל.

47 המשלים האלה אינם מהווים חטיבה הומוגנית אחת. הם פרושים לאורך שנים לא מעטות, משנת 1783 ועד 1811, ונכתבו

8 "ביקורת ספרים חדשים", המאסף, ה', תקמ"ט, רפ"ג, על הספר יושבי תבל.

9 ראה, לדוגמה, המאסף, א', תקמ"ו, ד'.

10 ראה באוצר הלשון העברית ליעקב כנעני, י" (רמת גן, תשכ"ט), 3399, בערך 'משל'. כן עיין במאמרו של סמית, שבו הוא מציין עובדה זו: E. Elwood Smith, "The Fable and Kinder Forms," *The Journal of English and Germanic Philology*, XIV (1915), p.519

11 הוא מעיר על ההבדל שבין המשל התנייכי המקובל באסתיטיקה כפאבולה, ובין המשל האיזופי הקרוי 'פאבל'.

12 יואל בריי"ל, "הקדמה ראשונה מעניין השירי בכלל, ומליצת ספרי קודש בפרט". ספר זמירות ישראל (ברלין, תקנ"א), ו"ז, שם הוא דן בשיר ובהגדרת המשל וסוגיו. הגדרות אחרות נמצאות גם בכתבי אייכל, סאטאנוב ושלום הכהן.

13 בלשונו של בריי"ל: "כי הפעלת אלו המשלים בלב השומע היא פעולת דבר פרטי מבלי שיהיה הפרטי הזה נוגע בגוף השומע עצמו שימנעו מלקבלו..." (פ"ט).

14 Christian F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabel* 1966, s. 37, ואילו הרעיון שהאדם נוטה יותר לקבל את הלקח המובא בחיות, ולא בבני אדם, נמצא בכתבתו של Antoine Furetiere, מחסידי לה-פונטיין. על פי נוהל, 17. "Von der Einteilung der Fabeln" *Lessings Werke*, V (Berlin, 1988), s. 204.

16 יואל בריי"ל, "הקדמה ראשונה...", ספר זמירות ישראל, ו"ז. המשל נחלק למשל סתמי, משל כללי, משל מבואר ומשל חידה.

על-ידי מחברים שונים. בוודאי הם מייצגים פנורמה של תפיסות שונות ושל אסכולות שונות. ביניהם היו משלים בעלי איכויות שונות ותכונות משליות וספרותיות שונות. אך סיכומם הכולל משרטט תמונה כללית של מצב המשל בראשית ההשכלה.

בין המשלים שהתפרסמו בהמאסף **אנו מוצאים משלים איזופיים, או משלי חיות, במסורת הקלאסית הידועה והמקובלת בספרות האירופאית והעברית גם יחד. המשל האיזופי, ואף המודרני, חייב למלא אחר שלוש הדרישות שמנה חוקר המשל פרי (Ben Edwin Perry), כדלהלן: א. הוא חייב להיות בדיוני במכוון ובברור, בין אם הוא אפשרי או לא; ב. הוא חייב להוות פעולה אחת, או שורת פעולות, ספציפיות, שאירעו בעבר באמצעות דמויות כלשהן; ג. הוא חייב להיות מסופר לא כסיפור לעצמו אלא לשם לקח שהוא מוסרי או אישי. יסודות אלה של המשל מסכמים את העמדה הכללית כלפי המשל תוך גישור על-פני חילוקי דעות ידועים ומפורטים שהוזכרו לעיל.¹⁷ כך, לדוגמה, המשל 'משפט אווילי' (המאסף, א', תקמ"ד, קל"ב), על הצבי המתהדר בקרניו אך בוש ברגליו הדקות, המבוסס על משל איזופי שאף עובד בידי לסינג. בדרך כלל שומר המשל האיזופי העברי על התבנית המרכזית והתכונות העיקריות של המשל האיזופי הכללי, כשחיות ובעלי-חיים מקבלים תכונות אנושיות, ויכולת ההבעה האנושית, ומעשיהם מלמדים את בני-האדם לקח ואמת אוניברסאלית. אך לא כל המשלים הם כאלה, ולעיתים מוצאים אנו תחת הכותרת 'משלי או במדור 'משלי מוסרי, אליגוריות לכל דבר, כשהדמויות נקראות בשם תכונות, כגון המשל 'ירבה' (א', קל"ב-קל"ג), שבו התכונה האנושית גאוה – בשם 'ירבה' – מופיעה כדמות. דחיית יסוד האליגוריה במשל על ידי לסינג אינו מקובל איפוא על מחבר משל זה. בין המשלים באים סיפורים משלילים או שירים משלילים, כגון 'הגמד הענקי' (א', קס"ו) או 'שנת (!) הרשעים' (א', קנ"א-קנ"ב). יצירות כאלה שונות מן המשל האיזופי בכך שהן מהוות סיפורים ליקחיים, שגיבוריהם אינם בעלי-חיים. יצירה זו מתחילה במילים 'ויהי בימי הקיץ', שמגמתן סיפורית.**

המשלים נדפסים הן כשירים והן כפרוזה. יש משלים מחורזים: כגון 'הארמה והשועל' (ד', מג"מ"ד), 'העני והחלוסי' (ד', מ"ד-מ"ה), שניהם מאת ברוך לינדא, או 'האשה והתנין' (ד', פ'), ו'האשה והדבורה' (ד', צ"ה-צ"ו), שניהם לאהרון וולפסון, שמלבד השימוש בחרוז הם גם מסודרים כשיר, בשבירת השורות. אופן הדפסת המשלים השיריים נעשה לעיתים בניקוד מלא והמשל מופיע מנוקד, כשיר, כגון 'אדם להבל דמה' (ב', תקמ"ה, ה'). בין המשלים המחורזים יש כאלה שהמבנה שלהם הוא דיאלוגי, כגון: 'הארמה והשועל' (ד', מ"ג-מ"ד) לברוך לינדא ו'האשה והתנין' לאהרון וולפסון (ד', פ'). אך יש גם משלים בפרוזה לרוב.

צורות, אופנים ודרכים שונים אלה מעידים על גישה אקלקטית של תפיסת המשל. ואף על פי כן, חובה עלינו לבדוק אם למרות הכול יש איזו תפיסת-על, או קונצפציה כוללת,

בתפיסת המשל בעיני עורכי המאסף. תפיסה אדיטוראלית כללית עשויה להסתמן על פי שיטת הצבתם ומיקומם של המשלים בהמאסף. בשלוש שנותיו הראשונות של המאסף נכללו המשלים, בדרך כלל, במדור 'שירים'. ואילו מאמרו הנזכר של ברי"ל, ששימש מעין מבוא מקוצר בנושא המשל,¹⁸ נכלל במדור 'מכתבים', שהוא מדור המאמרים. יש הוכחות פנימיות משיטת הבאת המשלים ומיקומם, המעידות, כי אכן נתפס המשל כחלק מן השירה וסווג בתוכה. להלן נבחן כמה מן התופעות הללו:

בכרך א' מופיע במדור השירים שיר של ראמלר בשם 'לגבר משכיל אל הגילה' (המאסף, א', תקמ"ד, צ"ז-ק') ואחריו הכותרת 'מוסר השכלי ומתחתיו שני בני שיר, מחורזים ומנוקדים'. מייד אחריהם מופיע המשל 'ירב השמש והרוח', שהוא משל בפרוזה, והוא כלול איפוא במדור השירים ומשולב ביניהם.

תופעה זו חוזרת בהמשך גיליונות המאסף: אנו מוצאים משלים אחרים הכתובים בפרוזה במסגרת מדור השירים. לדוגמה: 'הרועה והמחקר', מאת גיון גיי (א', קי"ח-קי"ט). באותו כרך של המאסף אנו מוצאים במדור השירים, לאחר כמה שירים, גם משל מחורז אחד, 'אב ובניו' (א', קנ"ב). המשל, בין בשירה ובין בפרוזה, נכלל במדור 'שירים'. יש להניח, איפוא, כי התפיסה הקלאסית, שהמשל הוא חלק מן השירה, אשר רווחה במשך תקופה ארוכה,¹⁹ מקובלת על עורכי המאסף.

אך החדירה של התפיסה החדשה, שהמשל הינו ז'אנר עצמאי העומד ברשות עצמו הלחלה אל התודעה הספרותית של עורכי המאסף, והחל בכרך ד' ואילך מופיעים המשלים במדור בפני עצמו, הנקרא 'משלי מוסרי'. כותרת מדור זה מתאימה לתפיסה של המשל כנושא מוסרי-השכל וכותרת ללמד לקח, כפי שהודגש על ידי רוב האסתטיקנים של המשל במאה הי"ח. המעבר לתפיסה החדשה התחיל כנראה כבר בכרך ג' (תקמ"ו), שבו התחילו להדפיס משלי ערב עם פרסום מבוא מאת שמעון ברי"ו. ההיסוס בתפיסת המשל נובע מאי-הבהירות בספרות האירופאית במאה הי"ח, ומן ההגדרות השונות שיצאו מבתי המדרשות והאסכולות השונות בצרפת ובגרמניה. אך הן נבעו גם ממורכבותו של המשל. עם שינוי העורכים בתקמ"ח והעברת המערכת לברלין, חל שינוי גם בתפיסת המשל, בוודאי בהשפעת העורך והממשל, יואל ברי"ל, וכאמור, מכרך ד' ואילך הובאו המשלים כחטיבה מיוחדת, במדור 'משלי מוסרי'.

רבים מן המשלים המופיעים בהמאסף נראים במבט ראשון כימקוריים, ושם מחבר משכילי, או ראשי תיבותיו, מעטרים את ראשו. שמו מופיע כמחבר בתוכן. אך יש צורך לבדוק את שאלת מקוריותם של המשלים המקוריים, ולבחון חזירת מוטיבים אוניברסאליים או עבריים קדומים אל המשל המשכילי, או עיבוד משלים, כמשל 'ירב השמש והירח (והרוח)' (א' קי"א-קי"ב), המבוסס על משלי שועלים של ברכיה הנקדן. מה מייחד את המשלים המקוריים? חלק מן המשלים המקוריים מדגימים אמרת חוכמה, פסוק או אמרת חז"ל. אפשר לראות בכך ניסיון ליגיי' נושא אוניברסאלי ולהקנות לו צביון יהודי מהותי. סדרה של ארבעה משלים, המיוחסים ליחיאל אייכל, אחיו של יצחק אייכל, מסיימת כל משל בחתימה הלקוחה מפסוקי משלי, כגון: "כל פעל ה' למענהו /

17 B.E. Perry, ed., "General Preface", *Aesopica* (New York, 1980), p. ix
18 "פתיחה (ל) משלי מוסרי", המאסף, א', תקמ"ד, פ"ח-פ"ט.
19 H. J. Blackham, *The Fable as Literature* (London, 1985), P. 11

וגם רשע ליום רעה" (משלי ט"ז: ד') או "אוגר בקיץ בן משכיל / נרדם בקציר בן מביש" (משלי י': ה') (המאסף, ד', קע"ה). יש בכך מעשה יצירה מקורי המבוסס על מקורות היהדות. המחבר מנסה ללמד מוסר-השכל הבנוי על הטקסטים המישליים שבמורשת היהודית תוך שימוש בז'אנר של המשל.

במבנה המשל המשכילי נעשה שימוש בקונבנציה של הכותר העילי, Promythium, שהיה נהוג במשל הקלאסי. הכותר העילי נקבע במשל הקלאסי בתחילה לצורך מיונו על פי הלכת, אך במשך הזמן חרג שימוש זה ממטרתו המקורית, משום שסייע גם לסכם את המשל ולתמצת את משמעותו ואת הלכת הנלמד ממנו. שינוי נוסף שחל במרוצת הזמן הוא הסטת הלכת לסוף המשל כחתימה, הידועה כ-Epimythium, שהיא סיכום פתגמי, מעין פתרון עם סיום.²⁰

הכותר העילי היה פחות מקובל בסיפורת המשל המשכילי בהשוואה לכותר התחתי. שימוש בראש המשל 'שנת (!) הרשעים' (א', קנ"א) ככותר עילי הוא כדלהלן: "שינה לרשעי, נאה להם ונאה לעולם". כותר זה, המבוסס על סנהדרין ע"א,²¹ מסביר את מהותו של המשל מבלי שיהא צורך לקרוא בו, ולאחריו אין כבר הפתעות. הקורא נכון עתה לבחון את מיומנותו של הממשל בסיפור שידגים את הכותר העילי.

שימוש כפול, הן בכותר עילי והן בחתימה, מופיע במשל 'הגמד הענקי' (א', קס"ו), הכותר העילי מסביר את האוקסימורון המגרה שבכותר המשל באומרו: "אין קטן כקטני השכל". אך הסבר זה יותר משהוא מסביר הריחו מחריף את החידה שבעצם האוקסימורון: במה הגמד הוא 'ענקי'. האפימיתיום, מסכם בתמצות את הנמשל ואת עיקרו של המשל: "על זה אמר החכם: גאוות אדם תשפילנו". בחירת הפסוק ממשלי (כ"ט: כ"ג) מחזקת את הלכת המוכר ומקרבת אותו לקורא העברי.

השימוש בחתימה היה מקובל למדי. ברוב המשלים יש סיכום תחתון, המופיע בחרוזים ובניקוד, כביהעכבר ובנוי (ד', ס"ס-י"א). הלכת החיצון, שהוא הלכת הנמסר על ידי הממשל, משתנה לעיתים, והוא נכלל בתוך המשל עצמו ונמסר על ידי הגיבור, שהוא הדובר האחרון, אם כי באותיות שונות כאילו היתה זו חתימה בסגנון הקלאסי, כגון ביהנקמה, משל מאת י"ל (יואל ברי"ל, ג', ח"ט). אך יש גם משלים שאין בהם כל מוסר השכל בשורות התחתונות.

הממשל העברי נוהג לעיתים לפנות אל הקורא בתחילת המשל או בסופו. בראש המשל הסיפורי הנקרא 'מוסר השכל', שם שאינו מקורי ביותר, מובאת פנייה אל הקורא: "אל ידידי הקורא הרך!" ובסיכומו משוחח המחבר עם הקורא ומוסר לו את מוסר השכל ישירות (ב', קל"א-קל"ג). החתימה הליקחית של 'אביעזר הרואה' פונה בגוף שני אל השומע (ד', קע"ה-קע"ו).

20 ראה חיבורו של B. E. Perry, "the Origins of the Epimythium, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, LXXI (1940), pp. 391-417

כן עיין במבואו של פרי Ben Edwin Perry, "Introduction," Babrius and Phaedrus (Cambridge and London, 1990), pp. xiv-zv

21 "יין ושינה לרשעים הנאה להם והנאה לעולם".

22 פרץ בער, "האמת", המאסף, י' (א), תק"ע, ס"ט.

שיטה אחרת פונה אל הקורא בנימת עצה אינטימית, ובסגנון המוכר של מישלי החוכמה התנ"כיים: "בני! הוספת קנות דעת גם חכמה / מאוד הזהר להתפאר בהמה" (ד', רכ"ד-רכ"ה). כך מיישם הממשל העברי טכניקה פתגמית המבוססת על המקורות העבריים למשל המשכילי.

לשון המשלים בדרך כלל הריהי לשון תנ"כית, העשירה באזכורי לשון וארמוזים תנ"כיים. הממשל נזקק, לדוגמא, לשימוש בו"ו ההיפוך. כמו כן הוא משתמש בקונבנציות לשוניות תנ"כיות כדי לציין את מעבר הזמנים, כגון: "ויהי אחר הדברים האלה" (ג', ט'), או ביצירת אווירת קדומים אותנטית באמצעות תמונת לשון תנ"כית ידועה: "איש היה בארץ קדם אביעזר שמו" (ד', קע"ה). השימוש בלשון תנ"כית מאפשר זיקה לספרות הקלאסית העברית, וקובע את המשל כסוגה עברית אשר לה קונבנציות לשוניות ידועות, הקרובות ומוכרות לקורא המשכיל.

לסיום, אנסה לענות תשובה חלקית וארעית על השאלה אם המשל מתפקד כסאטירה. מבין 47 המשלים רק כ-9 צוינו כמשלים העשויים להחשב כמשמשים לביקורת ישירה או לסאטירה, וכרלבנטים להשכלה העברית ולקידום האידיאולוגיה שלה ומאבקה לשינוי פני התרבות היהודית. אם הקריטריון לבדיקת השימוש הסאטירי של המשל הוא מידת הוודאות, שאכן המשלים הללו נכתבו או נדפסו לשם מטרה סאטירית ברורה, התלויה בזמנה, כי אז מספר המשלים יהיה פחות יותר. כמוכן, משלים מאבדים ממשמעותם הזמנית, וכידוע יקשה עלינו כיום לשחזר את הרקע של רבים מן המשלים הקלאסיים. הללו איבדו במשך הזמן את הנימה העיתית, הרלבנטית לזמנה, ובמקום זאת הם קיבלו ארשת אוניברסלית, על זמנית. כך, אולי, אירע לכמה ממישלי ההשכלה העברית, שמשמעותם הביקורתית הרלבנטית נסתרה מאיתנו, ואפשר רק לנסות לשחזרה. במקום זה, הם נקראים מעבר לגבולות הזמן והמקום.

ממשלי המשלים המשכילים חוזרים ומטעימים את ייעודו של המשל בהפצת האמת, כדברי בן-זאב, בראשית דבריו, וכדברי פרץ בער, בכרך האחרון של המאסף:

"ברדת האמת משמים ארצה / ברה כחמה יפה כתרצה / ותתהלך בחוף בלי לבוש ערומה, / אז הזילוח כל רואיה, / חרקו שן ויתעבה, / צאי! צאי! קראו לה אשת הזימה! / הבאה עדי המליץ בחמלה עליה / במחלצות מליצותיו העטיה, / ויעד אותה בעדי עדים. / ... ויהי אך יצאה האמת החוצה / מעטפת במעילי המליצה, / בעיני כל רואיה חן נשאה...".

והממשל העברי יכול להתנחם בנחמת המשכיל שביעת ההיא ידום' ולסיים את משלו: "אך האיש אשר היא ארשה / במהר החכמה לו לאשה / ערומה יחבקנה כאשר נבראה"²².

אוניברסיטת מרכז פלורידה